

ФЕНОМЕН ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ В СУЧАСНОМУ ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Мохорєва Олена Миколаївна

доктор філософії, доцент,
доцент кафедри соціології та психології ННІ № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-9420-2847

Бондзик Дмитро Миколайович

доктор філософії,
старший викладач кафедри соціології та психології ННІ № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-6462-6585

У статті здійснено теоретико-психологічний аналіз феномену посттравматичного зростання як одного з можливих результатів переживання травматичного досвіду. Актуальність дослідження зумовлена зростанням уваги сучасної психологічної науки до вивчення не лише негативних наслідків психотравматичних подій, а й потенційних позитивних особистісних змін, що можуть виникати у процесі подолання кризових життєвих обставин. Показано, що посттравматичне зростання не зводиться до простого відновлення попереднього рівня психологічного функціонування після травми, а пов'язане з трансформацією системи життєвих смислів, цінностей та уявлень особистості про себе і навколишній світ.

Узагальнено основні теоретичні підходи до пояснення механізмів посттравматичного зростання у сучасній психологічній науці. Проаналізовано когнітивні моделі, у межах яких позитивні зміни після травми пояснюються перебудовою базових переконань особистості та процесами осмислення травматичного досвіду; гуманістично орієнтовані концепції, що акцентують увагу на внутрішніх ресурсах особистості, її здатності до саморозвитку та формування нових життєвих смислів; а також інтегративні підходи, які враховують взаємодію психологічних, соціальних і культурних чинників у процесі подолання травматичного досвіду.

Обґрунтовано, що посттравматичне зростання є складним багатовимірним процесом, який формується у взаємодії індивідуально-психологічних характеристик особистості, попереднього життєвого досвіду, способів подолання труднощів та соціокультурного контексту. Встановлено, що важливу роль у цьому процесі відіграють когнітивна переробка травматичного досвіду, формування нових життєвих смислів та підтримка соціального середовища. Підкреслено значення вивчення механізмів посттравматичного зростання для розвитку сучасних підходів до психологічної допомоги особам, які пережили травматичні події, зокрема у контексті воєнного та екстремального досвіду.

Ключові слова: посттравматичне зростання, травматичний досвід, психологічна травма, когнітивна перебудова, особистісна трансформація, смислотворення, психологічні ресурси, психологічна адаптація.

Mokhorieva O., Bondzyk D. THE PHENOMENON OF POSTTRAUMATIC GROWTH IN CONTEMPORARY PSYCHOLOGICAL DISCOURSE

The article presents a theoretical and psychological analysis of the phenomenon of posttraumatic growth as one of the possible outcomes of experiencing traumatic events. The relevance of the study is determined by the growing attention of contemporary psychological science to the investigation not only of the negative consequences of traumatic events but also of potential positive personal changes that may arise in the process of overcoming life crises. It is shown that posttraumatic growth cannot be reduced to a simple recovery of the previous level of psychological functioning after trauma but is associated with the transformation of life meanings, values, and personal perceptions of the self and the surrounding world.

The main theoretical approaches to explaining the mechanisms of posttraumatic growth in modern psychological science are summarized. Cognitive models, in which positive changes after trauma are explained through the restructuring of basic beliefs and the cognitive processing of traumatic experiences, are analyzed; humanistic approaches emphasizing internal personal resources, the capacity for self-development, and the formation of new life meanings are considered; as well as integrative approaches that take into account the interaction of psychological, social, and cultural factors in overcoming traumatic experiences.

It is substantiated that posttraumatic growth is a complex multidimensional process formed through the interaction of individual psychological characteristics, previous life experience, coping strategies, and sociocultural context. It has been established that cognitive processing of traumatic experience, the formation of new life meanings, and support

from the social environment play an important role in this process. The importance of studying the mechanisms of posttraumatic growth for the development of modern approaches to psychological assistance for individuals who have experienced traumatic events, particularly in the context of war and other extreme experiences, is emphasized.

Key words: *posttraumatic growth, traumatic experience, psychological trauma, cognitive restructuring, personal transformation, meaning-making, psychological resources, psychological adaptation.*

Вступ. Феномен посттравматичного зростання посідає важливе місце у сучасній психологічній науці, оскільки відображає складні процеси позитивних особистісних змін, котрі можуть виникати внаслідок переживання травматичних або екстремальних подій. Упродовж останніх десятиліть науковий інтерес до цієї проблематики суттєво зріс, що зумовлено як розширенням досліджень у галузі психології травми, так і необхідністю переосмислення наслідків кризового досвіду не лише з позицій психопатології, а й у контексті можливостей особистісного розвитку та психологічної трансформації. У цьому зв'язку посттравматичне зростання розглядається як складний психологічний феномен, що проявляється у зміні життєвих пріоритетів, переоцінці власних цінностей, поглибленні міжособистісних стосунків, посиленні відчуття особистісної сили та розширенні екзистенційних смислів.

Попри значний обсяг наукових досліджень, посттравматичне зростання і надалі залишається багатовимірним і дискусійним феноменом, який поєднує когнітивні, емоційні та особистісні аспекти реагування на травматичний досвід. У межах сучасних психологічних досліджень воно розглядається як процес переосмислення життєвого досвіду, у ході якого людина інтегрує пережиту травму у власну систему уявлень про себе, інших і світ [1]. Такий процес нерідко супроводжується трансформацією життєвих смислів, формуванням нових життєвих орієнтирів і розширенням психологічних ресурсів особистості. Водночас посттравматичне зростання не слід розглядати як прямий або автоматичний наслідок травматичної події, оскільки воно формується у складній взаємодії індивідуального досвіду, особистісних характеристик та соціального контексту.

У сучасному психологічному дискурсі феномен посттравматичного зростання дедалі частіше аналізується у взаємозв'язку з такими поняттями, як резильєнтність, психологічна адаптація, копінг-стратегії, смислотворення та особистісна трансформація. Різні теоретичні підходи по-різному інтерпретують механізми його формування. Зокрема, когнітивні моделі акцентують увагу на процесах переосмислення травматичного досвіду та реконструкції базових переконань особистості, гуманістичні та екзистенційні підходи підкреслюють значення смислових трансформацій і пошуку нових життєвих орієнтирів, тоді як у межах позитивної психології посттравматичне зростання розглядається як один із проявів особистісного розвитку в умовах кризових життєвих подій [1]. Така різноманітність підходів свідчить про складність і багатовимірність цього феномену, а також про необхідність їхнього теоретичного узгодження.

Водночас у сучасній науковій літературі спостерігається певна фрагментарність у трактуванні посттравматичного зростання, що пов'язано з різними дослідницькими традиціями, методологічними підходами та інтерпретаціями природи психологічної травми. У межах окремих концепцій акцент робиться на когнітивних процесах переоцінки травматичного досвіду, тоді як інші підходи підкреслюють роль соціальної підтримки, особистісних ресурсів та культурних факторів. Це зумовлює потребу у систематизації та узагальненні сучасних наукових уявлень про посттравматичне зростання з метою формування цілісного теоретичного бачення цього явища.

За таких умов особливої актуальності набуває проблема концептуального осмислення посттравматичного зростання як психологічного феномену, що відображає потенціал особистості до трансформації та розвитку після переживання складних життєвих подій. Аналіз сучасного психологічного дискурсу дозволяє розглянути посттравматичне зростання не лише як результат подолання травматичного досвіду, а як складний процес особистісної перебудови, що включає переоцінку життєвих смислів, зміну системи цінностей та формування нових способів взаємодії зі світом.

У зв'язку з цим виникає потреба у теоретичному аналізі феномену посттравматичного зростання у межах сучасного психологічного знання, що передбачає узагальнення існуючих наукових підходів і концепцій, а також визначення основних напрямів його подальшого дослідження.

Відтак, **мета статті** полягає в аналізі феномену посттравматичного зростання у сучасному психологічному дискурсі та узагальненні основних теоретичних підходів до його розуміння у межах психологічної науки.

Методи та матеріали. Теоретичне осмислення феномену посттравматичного зростання у сучасній психологічній науці базується на інтеграції різних наукових підходів, що сформувалися у межах психології травми, психології особистості та позитивної психології. Матеріалами для дослідження стали праці зарубіжних і вітчизняних науковців, у яких розкрито концептуальні засади посттравматичного зростання, його структурні характеристики та умови формування. Особливе значення для формування сучасних уявлень про цей феномен мають дослідження Р. Тедеші та Л. Келхуна, у яких посттравматичне зростання розглядається як комплекс позитивних психологічних змін, що виникають у процесі подолання наслідків психотравматичного досвіду [11, с. 2].

Подальший розвиток теоретичних уявлень про посттравматичне зростання пов'язаний із дослідженнями, що розглядають його у взаємозв'язку з процесами когнітивної реконструкції досвіду, зміною життєвих смислів та переоцінкою системи особистісних цінностей. У межах цих підходів особлива увага приділяється ролі рефлексивного опрацювання травматичних подій, що сприяє формуванню нових інтерпретацій життєвого досвіду та розширенню психологічних ресурсів особистості. Таке бачення дозволяє розглядати посттравматичне зростання як динамічний процес, що формується у взаємодії індивідуальних характеристик людини, особливостей пережитого досвіду та соціального контексту.

Важливе місце у дослідженні посттравматичного зростання посідають також концепції, що підкреслюють роль особистісних ресурсів, копінг-стратегій та соціальної підтримки у процесі адаптації до складних життєвих подій. У межах таких підходів посттравматичне зростання розглядається як результат активного психологічного опрацювання кризового досвіду, що може супроводжуватися зміною ставлення до себе, інших людей і світу загалом [2]. У цьому контексті аналіз наукових джерел дозволяє простежити різні інтерпретації даного феномену, які акцентують увагу на окремих його вимірах – когнітивному, емоційному, соціальному та екзистенційному.

Методологічну основу даної статті становлять загальнонаукові методи теоретичного дослідження, зокрема аналіз, порівняння, узагальнення та систематизація сучасних психологічних концепцій посттравматичного зростання. Для інтеграції різних наукових підходів і формування цілісного уявлення про досліджуваний феномен використано метод теоретичного моделювання, що дозволяє розглядати посттравматичне зростання як складний багатовимірний процес особистісних змін, який осмислюється у межах сучасного психологічного дискурсу.

Результати. Аналіз наукових джерел свідчить, що дослідження посттравматичного зростання охоплюють кілька основних напрямів, серед яких розроблення теоретичних моделей, емпіричне вивчення його характеристик та узагальнення результатів у межах метааналітичних оглядів. Водночас вивчення цього феномену супроводжується низкою методологічних труднощів, зокрема пов'язаних із суб'єктивністю позитивних змін після травми, проблемою їх вимірювання, співвідношенням посттравматичного зростання з посттравматичними розладами та недостатньою узгодженістю термінології.

Сучасні наукові публікації свідчать, що активне вивчення феномену посттравматичного зростання розпочалося наприкінці ХХ століття у межах психології травми та позитивної психології, коли поряд із негативними наслідками психотравматичних подій дослідники почали звертати увагу й на можливість позитивних особистісних змін після переживання кризових ситуацій. Концептуальне оформлення цього феномену пов'язують насамперед із працями Р. Тедеші та Л. Келхуна, які заклали підвалини його теоретичного осмислення [11, с. 4]. Подальший розвиток проблематики відображено у працях С. Джозефа, П. Лінлі, Дж. Шекспір-Фінч, Е. Джаявікреме, Л. Блекі, Д. Мейхенбаума, К. Таку та інших зарубіжних дослідників, які показали, що посттравматичне зростання не зводиться до тимчасової копінг-реакції, а може розглядатися як відносно стійкий процес особистісної трансформації [8; 7; 9]. В українській психологічній науці вагомий внесок у дослідження цього феномену здійснили Д. Зубовський, В. Климчук, Т. Титаренко, О. Щотка та Я. Андреева, зосереджуючи увагу на його предикторах, наслідках, моделях формування та можливостях психологічного супроводу [2; 3; 4]. Особливої актуальності ця проблематика набула в сучасних українських реаліях у зв'язку з масовим переживанням воєнного й іншого травматичного досвіду, що зумовило посилення інтересу до механізмів не лише подолання травми, а й формування позитивних особистісних змін.

Подальший розвиток досліджень посттравматичного зростання зумовив появу низки теоретичних моделей, у межах яких по-різному пояснюються механізми позитивних особистісних змін після переживання травматичних подій. Ці моделі акцентують увагу на когнітивних, особистісних, соціальних та екзистенційних чинниках посттравматичної трансформації.

Особливе місце у вивченні посттравматичного зростання посідають когнітивні моделі, у межах яких позитивні зміни після травми пояснюються передусім перебудовою базових переконань особистості та переосмисленням травматичного досвіду. Важливий внесок у теоретичне осмислення цього феномену зроблено у працях Р. Янофф-Бульман, яка підкреслює, що травматичний досвід здатний порушувати базові уявлення людини про справедливість світу, безпеку та контроль над життєвими подіями. Руйнування попередньої системи переконань може ставати передумовою глибоких змін у світогляді особистості. У результаті подолання складних життєвих обставин людина може відкривати нові аспекти власної особистості, формувати відчуття внутрішньої сили, переосмислювати життєві цінності та сенс існування, а також розвивати психологічну готовність до майбутніх труднощів [6].

Окреме місце серед когнітивних підходів посідає модель "Janus Face", запропонована Т. Золнер і А. Маеркером. У межах цієї концепції посттравматичне зростання розглядається як явище, що має двоїсту природу. З одного боку, воно може відображати реальні конструктивні зміни у житті людини та сприяти її адаптації до нових умов. З іншого боку, на ранніх етапах переживання травматичного досвіду уявлення про позитивні зміни можуть виконувати функцію психологічного захисту

або копінг-стратегії, що допомагає психіці тимчасово впоратися з пережитим стресом. Саме тому оцінювати адаптивну цінність посттравматичного зростання доцільно лише у довготривалій часовій перспективі [12, с. 622].

Поряд із когнітивними підходами у сучасному психологічному дискурсі сформувалися також гуманістично орієнтовані концепції, які акцентують увагу на внутрішніх ресурсах особистості та її здатності до саморозвитку після травматичного досвіду. Подібні ідеї розвиваються у клієнт-центрованій моделі С. Джозефа, яка спирається на гуманістичні положення К. Роджерса. У цій концепції посттравматичне зростання розглядається як процес когнітивної акомодатії травматичного досвіду, у ході якого відбувається перебудова Я-концепції особистості. Якщо пережита подія не може бути інтегрована у наявну систему базових переконань, це може спричинити як негативні, так і позитивні зміни у сприйнятті світу. За умов активного осмислення пережитого досвіду можливе формування нових інтерпретацій життєвих подій та поступове особистісне зростання. У межах цієї моделі виділяють три основні виміри посттравматичного зростання: зміни у сфері міжособистісних взаємин, трансформації у сприйнятті власної особистості та переосмислення життєвої філософії [8, с. 263].

Практичне спрямування цієї концепції відображене у моделі THRIVE, запропонованій С. Джозефом для підтримки посттравматичного зростання у процесі психологічної допомоги. Вона передбачає забезпечення відчуття безпеки, формування надії на майбутнє, переосмислення травматичного досвіду через нові життєві наративи, усвідомлення позитивних змін, перегляд життєвих пріоритетів та інтеграцію цих змін у подальше життя [8, с. 265].

Окрім когнітивних і гуманістично орієнтованих пояснень, у сучасній науці сформувалися інтегративні моделі, що враховують взаємодію особистісних, соціальних і культурних чинників посттравматичного зростання. Одним із таких підходів є психолого-філософська модель Р. Пападопулоса, у межах якої посттравматичне зростання розглядається як один із можливих результатів переживання травми поряд із негативними або нейтральними наслідками. До негативних відносять розвиток психічних розладів, зокрема посттравматичного стресового розладу, тоді як нейтральні прояви пов'язані з актуалізацією психологічної стійкості та здатності до відновлення. Натомість посттравматичне зростання тлумачиться як якісна зміна особистісного функціонування, що може виникати у процесі подолання кризового досвіду. Важливу роль у цьому процесі відіграють особистісні характеристики, попередній досвід, способи подолання труднощів та особливості соціального середовища [10].

Інтегративний характер має також біопсихосоціальна модель М. Кристофера, у межах якої реакція на травматичний досвід розглядається як еволюційно сформований механізм метанавчання. Переживання травматичної події може призводити до руйнування та подальшої реконструкції базових метасхем особистості, пов'язаних з уявленнями про себе, суспільство та навколишній світ. У результаті такого процесу можливі різні психологічні наслідки – від розвитку посттравматичних розладів до формування посттравматичного зростання, що виникає внаслідок перебудови когнітивних структур особистості. Водночас напрям цих змін визначається не лише внутрішніми механізмами, а й соціальним і культурним середовищем, у якому перебуває людина [5, с. 57].

Варто зазначити, що поряд із розглядом посттравматичного зростання як окремого психологічного феномену у сучасній літературі також поширені підходи, які пов'язують його з копінг-поведінкою або з феноменом резильєнтності. Проте більшість сучасних досліджень підкреслює необхідність розмежування цих понять. Посттравматичне зростання розглядається як специфічний процес особистісної трансформації, що виникає внаслідок осмислення травматичного досвіду і не зводиться лише до адаптації чи психологічної стійкості.

Висновки. На основі проведеного теоретичного аналізу узагальнено сучасні наукові підходи до осмислення феномену посттравматичного зростання як складного психологічного процесу, що виникає у взаємодії травматичного досвіду, індивідуально-психологічних особливостей особистості та соціального середовища. Показано, що посттравматичне зростання не зводиться лише до подолання негативних наслідків травми, а пов'язане з можливістю глибоких особистісних змін, переоцінкою життєвих цінностей, формуванням нових смислів і розвитком внутрішніх ресурсів особистості.

Аналіз сучасних теоретичних концепцій засвідчив, що у психологічній науці сформувався широкий спектр підходів до пояснення механізмів посттравматичного зростання. Встановлено, що когнітивні моделі акцентують увагу на перебудові базових переконань і процесах осмислення травматичного досвіду, гуманістичні підходи підкреслюють роль особистісного розвитку та самореалізації, а інтегративні концепції враховують взаємодію психологічних, соціальних і культурних чинників. У цьому контексті особливого значення набувають процеси когнітивної переробки травматичного досвіду, смислотворення та соціальної підтримки, які можуть виступати важливими ресурсами позитивних особистісних трансформацій.

Узагальнення вітчизняних і зарубіжних наукових підходів дозволяє розглядати посттравматичне зростання як багатовимірний і динамічний феномен, що формується у процесі активного осмислення травматичного досвіду та перебудови життєвої перспективи особистості. Перспективи подальших досліджень

пов'язані з поглибленим вивченням психологічних механізмів посттравматичного зростання, ролі особистісних і соціальних ресурсів у цьому процесі, а також розробленням практичних підходів до психологічної підтримки осіб, які пережили травматичні події, зокрема у контексті воєнного та екстремального досвіду.

Література:

1. Zubovskiy D. S. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняхівського. Київ, 2019. URL: <https://nuou.org.ua/assets/dissertations/diser/diser-zubovskiy.pdf>
2. Климчук В. О. Психологія посттравматичного зростання: монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. URL: <https://surl.lu/euudcq>
3. Титаренко Т. М. Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. URL: <http://tinyurl.com/2e77jnsv>
4. Щотка О. П., Андреева Я. Ф. Взаємозв'язок між задоволеністю життям та посттравматичним зростанням у аспірантів в умовах війни в Україні. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2022. № 3 (27). С. 64–74. DOI: <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.6>
5. Christopher M. A Broader View of Trauma: A Biopsychosocial–Evolutionary View of the Role of the Traumatic Stress Response in the Emergence of Pathology and/or Growth. *Clinical Psychology Review*. 2004. Vol. 24. № 1. P. 75–98. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2003.12.003>
6. Janoff-Bulman R. *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*. New York: Free Press, 1992. 272 p.
7. Jayawickreme E., Blackie L. Post-traumatic Growth as Positive Personality Change: Evidence, Controversies and Future Directions. *European Journal of Personality*. 2014. Vol. 28. Iss. 4. P. 312–331. DOI: <https://doi.org/10.1002/per.1963>
8. Joseph S., Linley P. Positive Adjustment to Threatening Events: An Organismic Valuing Theory of Growth through Adversity. *Review of General Psychology*. 2005. Vol. 9. Iss. 3. P. 262–280. DOI: <https://doi.org/10.1037/1089-2680.9.3.262>
9. Meichenbaum D. Resilience and Posttraumatic Growth: A Constructive Narrative Perspective. In: Calhoun L. G., Tedeschi R. G. (Eds.). *Handbook of Posttraumatic Growth: Research & Practice*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2006. P. 355–367. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315805597>
10. Papadopoulos R. K. *Therapeutic Care for Refugees: No Place Like Home*. London: Karnac Books, 2002. 368 p.
11. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15/ Iss. 1. P. 1–18. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327965pli1501_01
12. Zoellner T., Maercker A. Posttraumatic Growth in Clinical Psychology – A Critical Review and Introduction of a Two Component Model. *Clinical Psychology Review*. 2006. Vol. 26/ № 5. P. 626–653. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2006.01.008>

References:

1. Zubovskiy, D. S. (2019). Osobystisne zrostantia uchasnykiv ATO u posttravmatychnyi period [Personal growth of ATO participants in the post-traumatic period]. Candidate's thesis. Kyiv: National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy. Retrieved from: <https://nuou.org.ua/assets/dissertations/diser/diser-zubovskiy.pdf> [in Ukrainian].
2. Klymchuk, V. O. (2021). Psykholohiia posttravmatychnoho zrostantia [Psychology of posttraumatic growth]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. Retrieved from: <https://surl.lu/euudcq> [in Ukrainian].
3. Tytarenko, T. M. (2020). Posttravmatyчне zhyttietvorennia: sposoby dosiahnennia psykholohichnoho blahopoluchchia [Posttraumatic life-creation: ways of achieving psychological well-being]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. Retrieved from: <http://tinyurl.com/2e77jnsv> [in Ukrainian].
4. Shchotka, O. P., & Andriieva, Ya. F. (2022). Vzaiemozviazok mizh zadovolenistiu zhyttiam ta posttravmatychnym zrostantiam u aspirantiv v umovakh viiny v Ukraini [Relationship between life satisfaction and posttraumatic growth among PhD students during the war in Ukraine]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia*, 3(27), 64–74. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.6> [in Ukrainian].
5. Christopher, M. (2004). A broader view of trauma: A biopsychosocial–evolutionary view of the role of the traumatic stress response in the emergence of pathology and/or growth. *Clinical Psychology Review*, 24(1), 75–98. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2003.12.003>
6. Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York: Free Press. 272 p.
7. Jayawickreme, E., & Blackie, L. (2014). Post-traumatic growth as positive personality change: Evidence, controversies and future directions. *European Journal of Personality*, 28(4), 312–331. <https://doi.org/10.1002/per.1963>
8. Joseph, S., & Linley, P. (2005). Positive adjustment to threatening events: *An organismic valuing theory of growth through adversity*. *Review of General Psychology*, 9(3), 262–280. DOI: <https://doi.org/10.1037/1089-2680.9.3.262>
9. Meichenbaum, D. (2006). Resilience and posttraumatic growth: A constructive narrative perspective. In: Calhoun, L. G., & Tedeschi, R. G. (Eds.). *Handbook of posttraumatic growth: Research & practice*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates Publishers. P. 355–367. <https://doi.org/10.4324/9781315805597>
10. Papadopoulos, R. K. (2002). *Therapeutic care for refugees: No place like home*. London: Karnac Books. 368 p.
11. Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1–18. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1501_01
12. Zoellner, T., & Maercker, A. (2006). Posttraumatic growth in clinical psychology – A critical review and introduction of a two component model. *Clinical Psychology Review*, 26(5), 626–653. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2006.01.008>

Дата першого надходження статті до видання: 25.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026